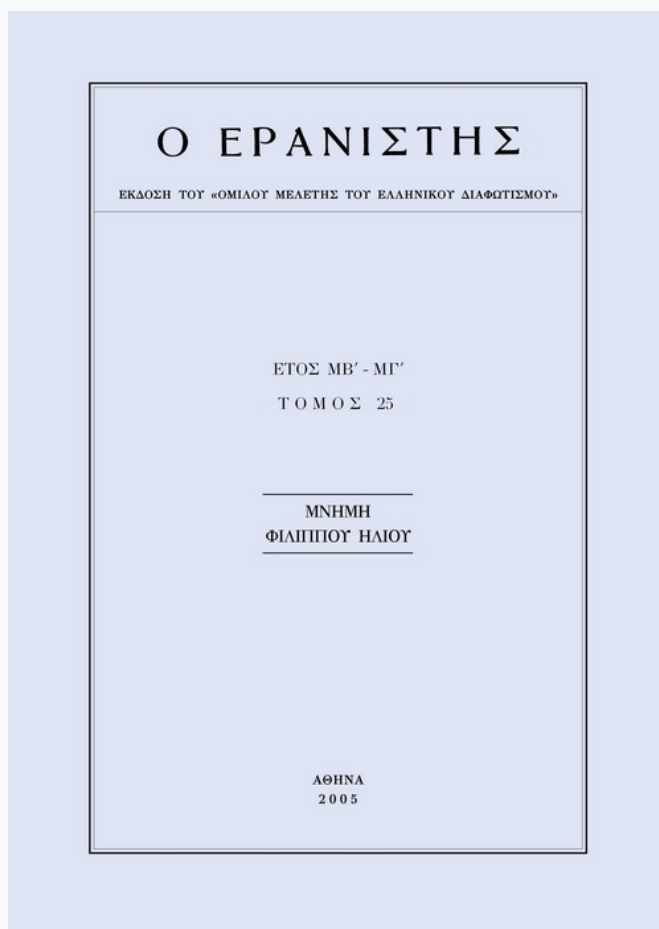


## The Gleaner

Vol 25 (2005)

In Memoriam of Philippos Iliou



**Μια «Μετριότης» του 1567. Συμβολή στη μελέτη των χειρόγραφων συγχωροχαρτιών**

*Μ. Δ. Μιχαηλάρης*

doi: [10.12681/er.32](https://doi.org/10.12681/er.32)

### To cite this article:

Μιχαηλάρης Μ. Δ. (2005). Μια «Μετριότης» του 1567. Συμβολή στη μελέτη των χειρόγραφων συγχωροχαρτιών. *The Gleaner*, 25, 51–59. <https://doi.org/10.12681/er.32>

## ΜΙΑ “ΜΕΤΡΙΟΤΗΣ” ΤΟΥ 1567

### Συμβολή στη μελέτη τῶν χειρόγραφων συγχωροχαρτιῶν

**Σ**ΤΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ στὴν Πά-  
τμο ἀπόκειται<sup>1</sup> ἓνα πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ Μητροφάνη Γ',<sup>2</sup> τὸ ὁποῖο  
πέρα ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ ἔχει ὡς ἐπίσημο ἔγγραφο τῆς πατριαρχικῆς  
γραμματείας τοῦ 16ου αἰῶνα, συγκεντρώνει τὴν προσοχή μας καὶ ἐξαιτίας  
μιᾶς ἄλλης ιδιότητάς του: πρόκειται γιὰ ἓνα χειρόγραφο συγχωροχάρτι (με-

---

<sup>1</sup> Ἡ μικρὴ αὐτὴ μελέτη ἔχει τὴ θέση της στὸν τόμο αὐτὸ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Φίλιππος Ἡλιού, ἀνάμεσα στὰ τόσα ἄλλα, εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ ἀσχολήθηκε συστηματικὰ μετὸν ἐντοπισμὸ καὶ τὴ μελέτη τῶν χειρόγραφων καὶ ἔντυπων συγχωροχαρτιῶν.

<sup>2</sup> Τὸ ἔγγραφο γιὰ κάποιους, ἄγνωστους σὲ μᾶς λόγους, δὲν τὸν περιέλαβε οὔτε ὁ Ἱερόθεος Φλωρίδης (*Πανδώρα* 19 (1868-69), 339-343, 374-377, 436-438, 457-459 καὶ 20 (1869-1870), 46-48, 89-94) στὸν κατάλογο τῶν ἐπισήμων ἐγγράφων τῆς μονῆς τῆς Πάτμου ποὺ συνέταξε οὔτε ὁ Δ. Καλλιμάχος στὸ δικό του συμπλήρωμα τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης (*Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 10 (1912), 246-267, 309-334, 388-404· 11 (1913), 148-160, 244-253· 12 (1913), 385-398, 525-541· 13 (1914), 356-272· 15 (1915), 68-80· 16 (1917), 98-108, 145-161, 466-484 καὶ 17 (1918), 117-128, 214-233). Ἀντίγραφο τοῦ κειμένου τοῦ γράμματος ἀποθησαύρισε ὁ Σταυράκης Ἀριστάρχης καὶ ἀπὸ τὴν πηγὴ αὐτῆ, σημερινὸς Vat. gr. 2416, τὸ δημοσίευσε, με ἀρκετὲς παραναρνώσεις, ὁ J. Oudot, *Constantinopolitani Acta Selecta*, τ. 2, Κρυπτοφέρρη 1967, σ. 138 (στὴ σ. 139 ἡ γαλλικὴ μετάφρασή του).

<sup>3</sup> Ὁ Μητροφάνης ὑπῆρξε ἀρχικὰ καὶ γιὰ λίγο σχετικὰ διάστημα (1546-1549) μητροπολίτης Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας καὶ ἀργότερα διετέλεσε δύο φορές οἰκουμενικὸς πατριάρχης: α) Ἰανουάριος 1565-4 Μαΐου 1572 καὶ β) μέσα Νοεμβρίου 1579-9 Αὐγούστου 1580. Ἀνέπτυξε μεγάλη καὶ πολυεπίπεδη δράση, ἡ ὁποία τοῦ ἐπιδαψίλευσε ἐπαίνους ἀλλὰ καὶ κατηγορίες γιὰ φιλοκαθολικισμό, καθὼς εἶχε ἐνεργὴ ἀνάμειξη στὸ ζήτημα τῆς ἔνωσης τῶν ἐκκλησιῶν. Γιὰ τὸν πατριάρχη αὐτὸν καὶ τὴ δράση του κρίνω σκόπιμο νὰ παραπέμψω στὴ μελέτη τοῦ Στέφανου Κακλαμάνη, «Γρεῖς πρῶτες ἐκδόσεις (1548-1549) ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Βασιλείου Βαρέλη καὶ ὁ Μητροφάνης Καισαρείας», *Θησαυρίσματα* 20 (1990), 218-252· στὴν πλοῦσια βιβλιογραφία ποὺ ὑπάρχει στὴ μελέτη αὐτὴ γιὰ τὸν Μητροφάνη Γ' ἄς προστεθοῦν: Γεννάδιος Ἡλιουπόλεως, *Τὸ ἐπίσημον κείμενον ἐνὸς τουρκικοῦ ἐγγράφου σχετικοῦ πρὸς τὸν οἰκουμενικὸν Πατριάρχην Μητροφάνην Γ'*. Ἀπάντησις εἰς μίαν ἐπίκρισιν, Κωνσταντινούπολι 1934· F. Klebe, «Eine türkische Quelle über der Patriarchen Metrofan von Konstantinopel (1565-1572)», *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 40 (1922), 168-169· Charles de Clercq, «Le patriarche de Constantinople, Métrophane III (+1580), et ses sympathies unionistes», *Mélanges offerts à Jean Dauvillier*, Τουλούζη 1979, σ. 193-206.



τριόττητα) από τὰ παλαιότερα τοῦ εἴδους. Τὸ κείμενο τοῦ ἐγγράφου, τυποποιημένο, ὅπως εἶναι εὐλογο, ὡς πρὸς τὰ βασικὰ χαρακτηριστικά του, θεωρησα χρήσιμο νὰ τὸ ἐκδώσω μὲ βάση τὸ πρωτότυπο καὶ εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

† Μ(ητ)ροφάνης ἐλέω Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως νέας Ρώμης καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης:-

12† Ἡ μετριότης ἡμῶν ἀπὸ τῆς χάριτός τε καὶ δωρεᾶς καὶ ἐξουσίας τοῦ παναγίου καὶ ζωαρχικοῦ πνεύματος τῆς δοθείσης παρὰ τοῦ σωτήρος τοῖς θεοῖς αὐτοῦ καὶ ἱεροῖς 13 μαθηταῖς, εἰς τὸ δεσμεῖν καὶ λύειν τὰς τῶν ἀνθρώπων ἀμαρτίας, εἰρηκότος αὐτοῖς λάβητε πνεύμα ἅγιον, ἀντινων ἀφῆτε τὰς ἀμαρτίας, ἀφίενται 14 αὐτοῖς, ἀντινων κρατῆτε, κεκράτηνται, καὶ ὅσα ἀν λύσητε ἐπὶ τῆς γῆς ἔσται λελυμένα ἐν τῷ οὐρανῷ, καὶ ὅσα ἀν δῆσητε ἐπὶ τῆς 15 γῆς, ἔσται δεδεμένα ἐν τῷ οὐρανῷ, ἐξ ἐκείνων δὲ καὶ εἰς ἡμᾶς ἀλληλοδιαδόχως ταύτης διαβάσης τῆς θείας χάριτος, ἔχει συγκεχωρη 16 μένον τὸν κατὰ πνεύμα υἱὸν αὐτῆς Ἰωσήφ ἱερομόναχον, εἰς ὅσα καὶ αὐτὸς ὡς ἀνθρώπος ἡμαρτε καὶ εἰς Θεὸν ἐπλημμέλησε λόγῳ, ἔργῳ, διανοίᾳ, καὶ ἐν 17 πάσαις αὐτοῦ ταῖς αἰσθήσεσι, καὶ εἰ ὑπὸ κατάραν καὶ ἀφορισμὸν ἀρχιερέως ἢ ἱερέως ἐγένετο, ἢ π(ατ)ρ(ὸ)ς ἢ μ(ητ)ρ(ὸ)ς αὐτοῦ, ἢ τῷ ἰδίῳ 18 ἀναθέματι περιέπεσεν ἢ ὄρκῳ παρέβη, ἢ ἄλλοις τισὶν ἀμαρτήμασιν ὡς ἀνθρώπος καὶ αὐτὸς ὢν κατὰ διαφόρους καιροὺς περι[ε] 19 πάρη καὶ πνευματικοῖς αὐτὰ π(ατ)ράσιν ἐξωμολόγησατο, καὶ τὸν ἐπ' αὐτοῖς πρέποντα κανόνα ἀκριβῶς ἐπεδείξατο. Ἐκ τούτων 10 πάντων τῆς ἐνοχῆς τε καὶ δεσμεύσεως ἐλεύθερον ἔχομεν αὐτὸν τῇ παντοδυνάμῳ ἐξουσίᾳ καὶ χάριτι τοῦ θεοῦ καὶ προσκυνη 11 τοῦ πνεύματος, ὅσα δὲ διὰ λήθην ἢ αἰδῶ ἀνεξομολόγητα εἶασε, κἀκεῖνα συγχωρήσαι αὐτῷ ὁ ἐλεήμων θεὸς ὁ ὢν εὐλογητὸς 12 εἰς τοὺς αἰῶνας, ἀμήν.

13 μηνὶ ἀπριλλίῳ, ἰνδικτιῶνος ι' 6

[στὴν πίσω ὄψη, μὲ ἴδιο χέρι:] †πατριαρχικὸν συγχωρητικόν.— [μὲ ἄλλο χέρι:] Μητροφάνους τοῦ Γ', ἀνευ χρονολογίας, ἢ μέντοι ἐμφερομένη ἰνδικτιῶν προσπίπτει τῷ 1571. ἀριθ. 323. [διαγραμμένος κάτω ἀπὸ τὸν ἀριθ. 3 φαίνεται ὁ ἀριθ. 6] Συγχωρητικόν. [μὲ τρίτο χέρι, ποῦ φαίνεται νὰ τονίζει ἐμφανέστερα τὴν ἤδη ἀποκατεστημένη ἀρίθμηση:] 323. [μὲ τέταρτο χέρι, δίπλα στὸ 1571:] 1567.

Ὅπως παρατηροῦμε, τὸ ἐγγράφο φέρει στὴ θέση τῆς ὑπογραφῆς ἰδιόχειρο μηνολόγιο τοῦ πατριάρχου, τὸ μηνολόγιο: «μηνὶ ἀπριλλίῳ, ἰνδικτιῶνος

176), που δημιούργησε ένα μικρό πρόβλημα χρονολόγησης του έγγραφου, καθώς μαρτυρούν τὰ ἐπὶ τοῦ νότου σημειώματα. Συγκεκριμένα ὁ πρῶτος γραφέας ἐξέλαβε τὸ γραφικὸ κόσμημα, πὸν στὰ πατριαρχικά ἔγγραφα ὑπάρχει στὸ τέλος τοῦ μηνολογίου, ὡς δὲ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ θεωρήσει ὅτι ἡ ἰνδικτιώνα πὸν σημειώνεται στὸ ἔγγραφο εἶναι ἡ ἰδ' καὶ ἔτσι νὰ ἀποδώσει χρονολογικὰ τὸ ἔγγραφο στὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1571. Βέβαια τὸ ἔγγραφο εἶναι τοῦ Ἀπριλίου 1567, ἀφοῦ στὸ ἔτος αὐτὸ συμπίπτουν πατριαρχία, μῆνας καὶ ἰνδικτιώνα, πράγμα πὸν ἔχει ἤδη ἐπισημάνει καὶ ὁ γραφέας τοῦ τετάρτου σημειώματος τῆς πίσω ὕψης, ἀποδίδοντας τὸ ἔγγραφο στὴ σωστὴ χρονιά. Μὲ ἄλλα λόγια ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἓνα πατριαρχικὸ συγχωρητικὸ, σύμφωνα μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ του ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς, δηλαδὴ ἓνα συγχωροχάρτι, πὸν ἀπέλυσε ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Μητροφάνης Γ' τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1567, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πρώτης πατριαρχίας του.

Τὸ ἐπίπεδο τῶν γνώσεών μας γιὰ τὰ ἔγγραφα αὐτά, τὴ μορφή τους (χειρόγραφη καὶ ἔντυπη), τὴ χρῆση καὶ τὴ σημασία τους βρίσκεται σήμερα σὲ πολὺ ὕψηλὸ σημεῖο μετὰ τὴν ἐξαιρετικὴ μελέτη τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ,<sup>3</sup> ὁ ὁποῖος ἀνασυγκρότησε καὶ ἀποκατέστησε στὶς λεπτομέρειές της μιὰ πραγματικὴ τὸν συστήματος τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, πὸν συνδέεται ἄμεσα μὲ δογματικὲς ἀρχές: ἐξομολόγηση, μετάνοια, συγχώρηση, σωτηρία τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ καὶ μὲ κάποιες ἄλλες, περισσότερο πεζές, δραστηριότητες ὅπως εἶναι ἡ συγκέντρωση χρημάτων, οἱ ζητεῖες, τὰ προσκυνηματικὰ ταξίδια, τὰ χατζηλίγια, οἱ τυπογραφικὲς ἀναπαραγωγές τῶν ἐγγράφων κτλ.

Ὡστόσο, ὅπως ἤδη εἶχε ἐπισημάνει ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ, ὑπάρχουν πάντα ἀνοιχτὰ ζητήματα καθὼς ἔχουμε, ὅσον ἀφορᾷ τὰ συγχωροχάρτια, «τεκμηριακὲς πενιχρότητες»,<sup>4</sup> εἰδικὰ γιὰ τὰ πρῶτα χρόνια ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση καὶ κυκλοφορία τους καὶ ἔτσι ὁ ἐντοπισμὸς ἐνὸς παλαιοῦ συγχωρητικοῦ, ὅπως αὐτὸ τοῦ Μητροφάνη Γ', πιστεύω ὅτι μπορεῖ νὰ προσθέσει, ἢ καλύτερα νὰ διευκρινίσει, ὀρισμένα στοιχεῖα γιὰ τὸ ζήτημα τῶν συγχωροχαρτιῶν κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς ἐμφάνισής τους στὸν χῶρο τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς καὶ φυσικὰ ὑπὸ τὴν χειρόγραφη μορφή τους.

3. Φίλιππος Ἡλιοῦ, «Συγχωροχάρτια», *Τὰ Ἱστορικὰ τχ.* 1 (Μάιος 1983), 35-84· τχ. 3 (Σεπτέμβριος 1985), 3-44. Ὁ ἴδιος ἐξάλλου παρατηρεῖ ὅτι τὰ σχετικὰ ἔγγραφα, εἴτε στὴ χειρόγραφη μορφή τους εἴτε στὴν ἔντυπη, σώζονται σὲ περιορισμένο ἀριθμὸ, γεγονός πὸν προσδίδει κάποια σημασία σὲ κάθε νεότερη προσθήκη στὰ κείμενα τοῦ εἶδους καὶ μάλιστα σὲ ἐκείνα πὸν ἀνήκουν σὲ παλαιότερες ἐποχές.

4. Ἡλιοῦ, ὁ.π., σ. 42, 43.

Ἔχουμε, λοιπόν, ἓνα χειρόγραφο συγχωροχάρτι — σὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τῆ Ρωσία θὰ ἀρχίσουν νὰ ἐκδίδονται καὶ ἔντυπα γιὰ τοὺς ζωντανούς καὶ κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 19ου αἰ. καὶ γιὰ τοὺς νεκροὺς χριστιανούς— ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, πράγμα τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὴν πρώτη εἰδοποιὸ διαφορά: τὰ συγχωροχάρτια ἀνήκουν ἀποκλειστικὰ στὴν ἀρμοδιότητα καὶ μόνον τῶν πατριαρχῶν καὶ καθὼς τὰ πράγματα ἐξελίσσονται, παγιώνεται ἡ ἔκδοση συγχωροχαρτιῶν ποὺ ἀναφέρονται σὲ ζωντανούς πιστούς, σχεδὸν ἀποκλειστικὰ, ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων, ἐνῶ ἀπὸ τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο ἐκδίδονται ἀποκλειστικὰ ἔντυπα συγχωροχάρτια ὑπὲρ νεκρῶν χριστιανῶν.

Ὁ πατριάρχης Μητροφάνης, λοιπόν, συγχωρεῖ κάποιον Ἰωσήφ ἱερομόναχο, ποὺ πιθανόν<sup>5</sup> ἀνήκε στὴ μονὴ τῆς Πάτμου ἢ σὲ κάποιον μετόχι της. Μὲ βάση τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα καὶ τὴν τυποποίηση χειρόγραφων καὶ ἔντυπων συγχωροχαρτιῶν ὑπάρχουν δύο τύποι ἐγγράφων, ἓνας συντομότερος ποὺ προορίζεται γιὰ τοὺς ζωντανούς χριστιανούς καὶ ἓνας ἐκτενέστερος ποὺ προορίζεται γιὰ τοὺς νεκρούς. Ἔτσι, τὸ συγχωρητικὸ τοῦ Μητροφάνη Γ' ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ ἀναφέρεται σὲ ἱερομόναχο ἐν ζωῇ.

5. Δὲν μπορούμε φυσικὰ, ἀπὸ τὸ στοιχεῖο ἐντοπισμοῦ τοῦ ἐγγράφου στὸ ἀρχεῖο τῆς μονῆς, νὰ εἴμαστε ἀπολύτως βέβαιοι ὅτι πρόκειται γιὰ μοναχὸ τῆς Πάτμου· ἄλλωστε τὸ μοναστήρι αὐτὸ διαθέτει ἓνα πυκνὸ δίκτυο μετοχιῶν· ὥστόσο ἡ ὑπόθεση αὐτὴ συγκεντρώνει, ὅπως εἶναι εὐλογο, τίς περισσότερες πιθανότητες. Ἀπὸ μία μικρὴ ἔρευνα ποὺ ἔκανα ἀναζητώντας στοιχεῖα γιὰ τὸ πρόσωπο αὐτὸ ἐντόπισα τρεῖς μοναχοὺς τῆς Πάτμου ποὺ, χρονολογικὰ τουλάχιστον, θὰ μπορούσαν νὰ ταυτίζονται μὲ τὸν ἱερομόναχο Ἰωσήφ τοῦ συγχωρητικοῦ μας: α) Ἰωσήφ ὁ Στελλίδης, ποὺ πέθανε στίς 27 Μαΐου 1571, β) Ἰωσήφ ὁ κρητικὸς, ποὺ πέθανε στίς 7 Ἰουνίου 1575 καὶ γ) Ἰωσήφ ἱερομόναχος ὁ Μεταλάς, ὁ ὁποῖος πέθανε στίς 12 Ἰανουαρίου 1603. Γιὰ τὸν τελευταῖο, ποὺ συγκεντρώνει καὶ τίς περισσότερες πιθανότητες, γνωρίζουμε ὀρισμένα στοιχεῖα ἀπὸ τὴ δράση του στὴ μονή: στίς 4 Μαΐου 1572 πηγαίνει ἀπὸ τὴν Πάτμο στὴν Κρήτη ὡς οἰκονόμος τοῦ μετοχιοῦ τοῦ Στύλου, ἀπ' ὅπου ἐπιστρέφει στίς 31 Μαΐου 1576· τὰ ἔτη 1579-1582 διετέλεσε ἐκκλησιαρχὸς τῆς μονῆς, ἐνῶ τὸ 1579 ταξιδεύει στὰ Ἱεροσόλυμα ὡς προσκνητῆς καὶ τὸ 1581 στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ ὑποθέσεις τῆς μονῆς τῆς Πάτμου (γιὰ ὅλους αὐτοὺς βλ. διὰκ. Χρυσόστομος Γ. Φλωρεντής, *Βραβεῖον τῆς Ἱεραῆς μονῆς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου*, Ἀθήνα 1980, σ. 4, 5, 9 καὶ 13). Ἄς προσθέσουμε ἐδῶ ὅτι ὁ συγχωρούμενος μὲ συγχωροχάρτι χριστιανὸς δὲν εἶταν ἀπαραίτητο νὰ εἶχε ὑποπέσει σὲ κάποιον σοβαρὸ ἁμάρτημα, ἀλλὰ ἡ ὅλη διαδικασία νὰ ἔχει σχέση μὲ τὴ βαθιὰ θρησκευτικὴ τὴν ἐνδιαφερομένου, ὁ ὁποῖος στὴ λογικὴ τοῦ οὐ ζήσεται ἄνθρωπος καὶ οὐχ ἁμαρτήσῃ, ἐπιζητεῖ τὴν ἐξασφάλιση τῆς συγχώρησης τῶν ἁμαρτιῶν του μὲ τὴν ἔκδοση καὶ ἐνὸς συγχωρητικοῦ. Ἄλλωστε ὁ Μεταλάς θὰ φθάσει καὶ στὰ Ἱεροσόλυμα ὡς προσκνητῆς.

Ὁ Φίλιππος Ἡλίου, ἀφοῦ ἀναφέρει τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι χρήση συγχωροχαρτιῶν γινόταν καὶ κατὰ τὴν τελευταία βυζαντινὴ περίοδο καὶ βέβαια κατὰ τὸν πρῶτο αἰῶνα μετὰ τὴν Ἄλωση, καταλήγει στὴ διαπίστωση ὅτι οἱ βεβαιότητές μας γιὰ τὴ συστηματικὴ παρουσία τους ἀρχίζουν τὸ ἔτος 1576, ὅταν ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλάς ζητᾶ ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο τὴν ἐσπευσμένη ἀποστολὴ συγχωροχαρτιῶν, ἐνῶ περιόδευε ὡς ἔξαρχος στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου.<sup>6</sup> Μὲ τὸ συγχωρητικὸ τοῦ Μητροφάνη οἱ βεβαιότητές μας κερδίζουν λίγα χρόνια, καθὼς ἀνάγονται στὸ 1567 καί, τὸ πλέον σημαντικόν, δὲν ἔχουμε ἀπλὴ μνεία συγχωροχαρτιῶν ἀλλὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς τέτοιου ἐγγράφου. Ἐξάλλου, μὲ βάση μιὰν ἄλλη ἐπισήμανση τοῦ Φ. Ἡλίου ὅτι τὸ παλαιότερον<sup>7</sup> συγχωροχάρτι τοῦ ὁποίου γνωρίζουμε τὸ πλήρες κείμενο ἔχει ἐπιδοθεῖ στὸν ἀποδέκτη του γύρω στὰ 1580, τὸ συγχωροχάρτι ποὺ ἐδῶ ἐκδίδουμε καὶ σχολιάζουμε κατεβάζει καὶ αὐτὸ τὸ ὄριο ἀρκετὰ χαμηλότερα, δηλαδὴ στὰ 1567. Πάντως καὶ αὐτὸ τὸ συγχωροχάρτι, μολοντί ἀπὸ τὰ παλαιότερα, περιέχει στοιχεῖα ποὺ γνωρίζουμε ὅτι ἀποτελέσαν πάγια μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν συγχωροχαρτιῶν ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν καὶ κατὰ συνέπεια ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσει τὴν ὑπόθεση ὅτι κατὰ τὴν τελευταία τριακονταετία τοῦ 16ου αἰῶνα ἡ χρήση τῶν χειρόγραφων συγχωροχαρτιῶν εἶταν ἤδη γενικευμένη· ἴσως, μάλιστα, ἡ ἀνάβαση καὶ παραμονὴ τοῦ Μητροφάνη Γ' στὸν οἰκουμενικὸ θρόνον ἐπὶ ἑπτὰ περίπου χρόνια νὰ προσέφερε κάποια ὠθησὴ γιὰ τὴν περαιτέρω ἐμπέδωση τῆς κυκλοφορίας τῶν συγχωροχαρτιῶν.

Βέβαια δὲν μποροῦμε νὰ εἴμαστε ἀπολύτως σίγουροι ἂν τὸ συγχωροχάρτι τοῦ Μητροφάνη ἀποτελεῖ τμῆμα μιᾶς μαζικῆς παραγωγῆς ἢ πρόκειται γιὰ μεμονωμένη περίπτωση, καθὼς, ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ παραγωγὴ τῶν συγχωροχαρτιῶν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνταποκρίνεται εἴτε σὲ μεμονωμένα αἰτήματα εἴτε νὰ εἶναι μέρος μιᾶς τυποποιημένης ἀναπαραγωγῆς· στὴν τελευταία περίπτωση συνήθως παραμένει κενὸ τὸ σημεῖο τοῦ ἐγγράφου στὸ ὁποῖο ἐκ τῶν ὑστέρων θὰ προστεθεῖ τὸ ὄνομα τοῦ συγχωρούμενου χριστιανοῦ. Στὴν περίπτωση πάντως ποὺ ἐδῶ μᾶς ἀπασχολεῖ εἶναι βέβαιο ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ ἱερομονάχου ἀποτελεῖ μεταγενέστερη προσθήκη, καθὼς ἡ σχετικὴ ἐγγραφὴ φαίνεται καθαρὰ ὅτι ἀντιμετώπισε πρόβλημα χώρου, ἐνῶ καὶ τὸ χέρι ποὺ σημειώνει τὸ ὄνομα εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ γραφέα

6. Ὁ.π., σ. 44 κ.ἑξ.

7. Ὁ.π., σ. 41.

τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας.<sup>8</sup> Ἐτσι μπορούμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι τὸ παρὸν συγχωροχάρτι, ἐφόσον ἀρχικὰ εἶχε κενὸ στὴ θέση τοῦ ὀνόματος, ἀνήκει σὲ μιὰ τυποποιημένη σειρά συγχωροχαρτιῶν, προορισμένων νὰ καλύψουν ἀνάγκες τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰώνα,<sup>9</sup> ὅταν ἡ χρῆση παρόμοιων μεθόδων εἶναι πλέον ἀρκετὰ παγιωμένη.

Ὡστόσο, καθὼς ἐξετάζουμε προσεκτικὰ τὸ κείμενο τοῦ συγχωρητικοῦ προκύπτει καὶ μιὰ ἄλλη διαφοροποίηση σὲ ὅσα ἔχει ἐπισημάνει ὁ Φίλιππος Ἡλιού. Πρόκειται τώρα γιὰ ζήτημα δογματικῆς τάξεως, θὰ λέγαμε, τὸ ὁποῖο ἔχει σχέση μὲ τὴν ἀναγραφὴ, ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἐξομολογούμενα ἁμαρτήματα, τῆς λέξεως αἰδῶς. Συγκεκριμένα ὁ Φίλιππος Ἡλιού ἔχει ἐπισημάνει ὅτι γιὰ πρώτη καὶ μοναδικὴ φορά, σὲ συγχωροχάρτι τοῦ πατριάρχου Ἀντιοχείας Μιχαὴλ (ποῦ χρονολογεῖται πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1581), ἀναφέρεται ὅτι συγχωροῦνται ὄχι μόνον τὰ ἁμαρτήματα ποῦ ὁ συγχωρούμενος εἶχε ἀφήσει ἀνεξομολόγητα («διὰ λήθην»), ἀλλὰ κοντὰ στὴν ἔκφραση αὐτὴ προστίθεται τώρα ἡ συμπληρωματικὴ: «...ἡ αἰδῶ».<sup>10</sup>

8. Κατὰ τὴ διαδικασία ἐκπόνησης αὐτῆς τῆς μελέτης διαπίστωσα ὅτι ὁ ἴδιος πατριάρχης εἶχε ὑπογράψει καὶ ἓνα ἄλλο συγχωροχάρτι τὸ 1570 (βλ. Μ. Γεδεών, *Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων 1453-1913*, Ἀθήνα 1939, σ. 286-288) ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν Ἀλεξάνδρου καὶ Πέτρου, τῶν συζύγων καὶ τῶν παιδιῶν τους. Ὁ Φίλιππος Ἡλιού ἀναφερόμενος (ὅ.π., σ. 46) στὸν τυχαῖο ἐντοπισμὸ συγχωροχαρτιῶν, καθὼς δὲν ἔχουμε στὴ διάθεσή μας, ὅπως ἐπισημαίνει, «κάποια ἔστω καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων κατασκευασμένη ἀρχαιολογικὴ σειρά», δὲν μνημονεύει τὸ σχετικὸ ἔγγραφο ποῦ βρίσκεται σὲ ἓνα βιβλίον τὸ ὁποῖο πολὺς φορὲς θὰ εἶχε περάσει ἀπὸ τὰ χεῖρα του. Τελευταῖα βέβαια ἡ συγκρότηση τοῦ σχετικοῦ σώματος πατριαρχικῶν γραμμῶν τῆς περιόδου μετὰ τὴν Ἄλωση στὸ πλαίσιο τοῦ Προγράμματος «Θεσμοὶ καὶ Ἰδεολογία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία, 15ος-19ος αἰ.» διευκόλυνε τὰ πράγματα καὶ οἱ συσχετισμοὶ εἶναι πλέον πολὺ πιὸ εὐκόλοι. Ἐς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ Μ. Γεδεών ποῦ ἐκδίδει τὸ κείμενο τοῦ 1570 —προσφορὰ σ' αὐτὸν ἀπὸ τὸν Λεωνίδα Ζῶη, ὅπως σημειώνει— θεωρεῖ τὸ κείμενο αὐτὸ «τὸ παλαιότερον τῶν τοιοῦτου εἶδους πατριαρχικῶν γραμμῶν τῶν λεγομένων κοινῶς “Μετριοτήτων” —διότι πρώτη λέξις ἀπαντᾷ “Ἡ Μετρίότης”» (περισσότερα γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Χρυσόστομος Θέμελης, «Ἀνεκδοτος “Μετρίότης” τοῦ ἔτους 1804», *Τιμητικὸν Ἀφιέρωμα εἰς τὸν μητροπολίτην Κίτρους Βαρνάβαν ἐπὶ τῇ 25ετηρίδι τῆς ἀρχιερατείας του*, Ἀθήνα 1980, σ. 193-209). Ἐς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι τὸ συγχωρητικὸ ποῦ ἐκδίδει ὁ Γεδεών γιὰ κάποιους λόγους, ποῦ μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ τυπογραφικὸ, ἔχει μερικὰ λάθη μὲ σημαντικότερο ἐκεῖνο τοῦ τέλους ὅπου ἀναφέρονται ἀνεξομολόγητα ἁμαρτήματα «δι' ἀλήθειαν...»: προφανῶς ἡ λέξις ποῦ παραποιεῖται εἶναι ἡ λήθη.

9. Βλ. καὶ Φ. Ἡλιού, «Συγχωροχάρτια», *Τὰ Ἱστορικὰ τχ.* 3 (1985), 12.

10. Ὁ.π., τχ. 1, σ. 46-47 καὶ τχ. 3, σ. 12, σημ. 166: στὴν ἀναφορὰ του γιὰ τὸ ζήτημα τῆς αἰδοῦς ὁ Φ. Ἡλιού ἀναφέρει ὅτι εἶναι βέβαιος ὅτι ὑπάρχουν καὶ ἄλλα συγχωροχάρτια αὐτοῦ τοῦ τύπου, πέρα ἀπὸ αὐτὸ τοῦ πατριάρχου Ἀντιοχείας ποῦ ἔχει ἐπισημάνει ὁ ἴδιος.

Ὡστόσο με τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ παρόντος συγχωροχαρτιοῦ, ἔχουμε καὶ ἓνα δεύτερο, λίγο νεότερο κείμενο στὸ ὁποῖο ἡ λέξις αἰδῶς ἀναφέρεται δίπλα στὴ λέξις λήθη, καὶ τὸ σπουδαιότερο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χαμηλότερο χρονικὸ ὄριο τῆς ἐμφάνισής τῆς λέξεως αὐτῆς σὲ κείμενο συγχωρητικῶν, ἐντοπίζεται καὶ σὲ κείμενο συγχωροχαρτιοῦ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ προσθήκη τῆς λέξεως δὲν ὑπῆρξε ἀποτέλεσμα μιᾶς πρωτοβουλίας τοῦ πατριάρχου Ἀντιοχείας, ἀλλὰ ἔχει τὸ προηγούμενό της καὶ σὲ κείμενο τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου, χωρὶς, βέβαια, νὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ ὑποστηρίξουμε ἂν αὐτὴ εἶναι ἡ στιγμή τῆς πρώτης ἐμφάνισής του στὸ τυπικὸ τῶν συγχωροχαρτιῶν ἢ ἂν ἡ πρωτοβουλία τῆς Κωνσταντινούπολης ἀποτέλεσε τὸ πρότυπο γιὰ τὴν πράξη τοῦ Ἀντιοχείας. Ἐὰς προσθέσουμε ὡστόσο ὅτι ἡ λέξις αἰδῶς συναντᾶται καὶ στὸ ἄλλο συγχωρητικὸ τοῦ Μητροφάνη Γ' ποὺ ἀναφέραμε λίγο πιὸ πάνω,<sup>11</sup> γεγονὸς ποὺ σημαίνει ὅτι τὸ πατριαρχικὸ περιβάλλον ἐπὶ Μητροφάνη Γ' δὲν εἶχε καμιά ἀναστολή στὴ χρῆση της καὶ δὲν θεωροῦσε ὅτι παρεξέκλινε ἀπὸ δογματικὲς ἀρχὲς τῆς ἐκκλησίας.

<sup>11</sup> Ἡ προσθήκη τῆς λέξεως αὐτῆς ἐνδεχομένως θὰ μπορούσε νὰ περάσει καὶ ἀπαράτηρη, καθὼς μάλιστα συμπλέκεται με τὴν παράλειψη (λόγω λήθη)· ὅμως γιὰ τὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία θεωρήθηκε ὑπερβολικὰ τολμηρὴ (πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ἀφήνει κάποιος ἀνεξομολόγητα ἁμαρτήματα ἐξ αἰτίας τῆς ντροπῆς του νὰ τὰ κοινοποιήσει στὸν πνευματικὸ του), καὶ τὸ γεγονὸς ἦρθε νὰ ἐλέγξει πολὺ ἀργότερα ὁ πρῶν οἰκουμενικὸς πατριάρχης Καλλίνικος Γ' (Διδασκαλία πρὸς τοὺς πνευματικούς, Βιέννη 1787, σ. 15), ὅπως ἔχει ἐπισημάνει ὁ Φ. Ἡλιοῦ, ὅ.π. Ὁ Καλλίνικος δέχεται δηλαδὴ ὅτι μπορεῖ κάποιος χριστιανὸς νὰ λησμονήσει κάποια ἁμαρτία του καὶ κατὰ συνέπεια νὰ τὴν ἀφήσει ἀνεξομολόγητη· ὅμως με κανένα τρόπο δὲν ἐπιτρέπεται νὰ κρύψει ἁμαρτήματα ἐξαιτίας τῆς ντροπῆς του, πολὺ περισσότερο μάλιστα νὰ δεχθεῖ αὐτὸς ποὺ ἐκδίδει τὸ συγχωροχάρτι νὰ συνεργήσει σὲ τέτοιο ἀτόπημα. Πάντως ἡ σχετικὴ προσθήκη φαίνεται τώρα ὅτι δὲν ἔχει τὴν πρώτη ἀναγωγὴ της στὸ 1576 ὅταν ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας Β' τὴν ἀναφέρει στὴν ἐκθεσὴ του πρὸς τοὺς προτεστάντες θεολόγους, ἀλλὰ ἔχει τουλάχιστον χρησιμοποιηθεῖ στὰ δύο συγχωρητικὰ τοῦ Μητροφάνη Γ', ἀφοῦ, πιθανότατα, εἶχε προηγουμένως ἀπασχολήσει τοὺς θεολογικοὺς κύκλους τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου.

11. Βλ. ἐδῶ σημ. 8. Ἡ σχετικὴ ἀναφορὰ τοῦ Καλλίνικου Γ' ἐπισημαίνει ὅτι: «...εἰδὲ καὶ τὴν ἄφικεν ἀπὸ ἐντροπὴν του, καὶ τὴν ἐσιώπησεν ἢ ἐξομολόγησιν του εἶναι ἀτελής καὶ ψευδής... ἀπὸ τοῦτο ἡμπορεῖ νὰ γνωρίσῃ καθέννας (ἂν θέλῃ) πῶσον ἐσφαλμένος εἶναι ὁ λόγος ἐκεῖνος ὅπου γράφεται εἰς τὰ συγχωροχάρτια, “καὶ ὅσα διὰ αἰδῶ, ἢ διὰ λήθην εἶασεν ἀνεξομολόγητα”... τὸ δι' αἰδῶ, ἦρουν διὰ ἐντροπὴν, εἶναι ἄτοπον καὶ πρέπει νὰ ἀφαιρεθῇ· διατι, ἂν ὁ Θεὸς συγχωρεῖ καὶ ἐκεῖνας τὰς ἁμαρτίας ὅπου κάμωμεν καὶ δὲν τὰς ἐξομολογούμεθα ἀπὸ ἐντροπὴν μας, τί ἐμποδίζει νὰ μὴ ἐξομολογούμεθα ταῖς περισσώτεραις ἁμαρτίαις, ἢ καὶ ὅλαις; πρέπει λοιπὸν νὰ ἐξομολογούμεθα χωρὶς ἐντροπὴν, ὡς ἡ πόρνη ἔμπροσθεν εἰς τὸν Χριστὸν καὶ ὡς τὸν Σίμωνα τὸν Φαρισαῖον...».

Στή σειρά τῶν στοιχείων πού ὁ Φίλιππος Ἡλιού ἔχει ἐπισημάνει, ὅσον ἀφορᾷ τὰ συγχωροχάρτια καί τὰ ὁποῖα ἔρχεται καί ἡ δική μας μικρή συμβολή νά ἐνισχύσει, ὑπάρχει καί κάτι ἄλλο: οἱ πατριάρχες πού ἐξέδωσαν συγχωροχάρτια στὰ τέλη τοῦ 16ου-ἀρχές 17ου αἰ. εἶχαν τηρήσει εὐνοϊκή στάση ἔναντι τοῦ κινήματος τοῦ προτεσταντισμοῦ.<sup>12</sup> Τὰ συγχωροχάρτια τοῦ Μητροφάνη Γ΄ προσθέτουν ἕναν ἀκόμη ἱεράρχη τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας πού φέρεται ὅτι εἶχε στενές σχέσεις μέ τή Δυτική Ἐκκλησία. Οἱ περισσότεροι (βλ. σημ. 12), μολονότι κινήθηκαν στό κλίμα τοῦ φιλοπροτεσταντισμοῦ πού κατηγοροῦσε τήν καθολική Ἐκκλησία καί γιά τὰ συγχωροχάρτια, δέν εἶχαν ὥστόσο ἀναστολές νά προσφύγουν στίς ὑπηρεσίες αὐτῶν τῶν χαρτιῶν, ὅταν ἡ ἀνάγκη καί οἱ περιστάσεις τὸ καλοῦσαν· ὁ Μητροφάνης Γ΄ μέ τίς συχνές ἐπαφές του μέ τή Δύση φυσικά κινεῖται σέ πιό οἰκεῖο κλίμα, ὅσον ἀφορᾷ τή χρήση συγχωροχαρτιῶν, καί στήν Ἀνατολή καί στή Δύση· ἄλλωστε ἡ Δυτική Ἐκκλησία ἰσχυρίζεται ὅτι αὐτή μόνη ἔχει τήν ἐξουσία νά ἐκδίδει συγχωροχάρτια...

Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΚΗΣ

12. Ἡλιού, ὁ.π., σ. 50: ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα τῶν πατριαρχῶν Ἱερεμία Β΄, Μελετίου Πηγά, Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Θεοφάνη Ἱεροσολύμων.